

Agnieszka Wierzbicka

Uniwersytet Łódzki

 <https://orcid.org/0000-0002-5291-5785>

agnieszka.wierzbicka@uni.lodz.pl

Reakcje na śmierć i sposoby wspominania zmarłych w komentarzach internetowych

Streszczenie. Niniejszy artykuł jest analizą werbalnych i niewerbalnych komentarzy internautów będących reakcją na śmierć znanej lub nieznanego szerszemu gronu osoby. Ukazano sposoby pisania o śmierci i samych zmarłych w komentarzach internetowych (Facebook), a także wskazano, jak niezwykle często odbiegają one od kulturowanej przez wieki recepcji żałoby i śmierci, prowadząc niekiedy nawet do ekshibicjonizmu medialnego.

Słowa kluczowe: komentarz internetowy, komunikacja w internecie, Krzysztof Krawczyk, śmierć

Reactions to death and ways of reminiscing the deceased in Internet comments

Summary. This article is an analysis of verbal and non-verbal comments by Internet users, with said comments being reactions to the passing of a widely known or unknown person. Ways of writing about death and the deceased themselves in Internet comments (from Facebook) will be displayed. Additionally, the article will highlight how often said comments deviate from reception of grieving and death that has been cultivated for centuries, sometimes leading even to media exhibitionism.

Keywords: Internet comment, Internet communication, Krzysztof Krawczyk, death

Julia Hartwig „Gorzkie żale”

*Trzeba ich optakać
bo trzeba nam tych łez
trzeba ich optakać
bo tak od wieków przystało [...]*

Wprowadzenie

Śmierć jest doświadczeniem jednostkowym i zbiorowym. Dotyczy bez wyjątku każdego człowieka, małych i dużych społeczności. Rozmyślania i rozmowy związane z odejściem bliskiej czy powszechnie znanej osoby to nieodłączny element naszego życia rodzinnego, społecznego i kultury. To także konfrontacja z własną śmiertelnością, refleksja nad przemijaniem i nieuchronnością zmian zachodzących w życiu. Jest to również wspomnianie zmarłego i namysł nad jego pośmiertną egzystencją. Wszystkie te rozważania pojawiają się zwykle w momencie, gdy ktoś umiera, i w poszczególnych, następujących po sobie fazach żałoby¹, przeżywanych bardzo indywidualnie. Werbalizowana pamięć o zmarłym i opowiadanie o jego stracie są z jednej strony wynikiem indywidualnych przeżyć, doświadczeń, wspomnień, a z drugiej także odbiciem pewnych społecznych, utrwalonych zachowań, które narzucają nam nasza kultura, zwyczaj społeczny i językowy oraz tabu.

Współczesne media zapewniają nieograniczoną czasem i przestrzenią wielość możliwości dzielenia się doświadczeniem odbioru śmierci, straty i wspomniania o zmarłej osobie. Wśród nich szczególnie miejsce zajmuje internet jako demokratyczne medium, w którym każdy ma prawo zabrać głos i wejść z innymi jego użytkownikami w interakcję, zacząć dialog. Medium, w którym każdy użytkownik jest nie tylko odbiorcą, lecz także twórcą informacji; w którym istnieje możliwość nieograniczonego i (najczęściej) niepohamowanego obwieszczania świata własnych obserwacji, przeżyć, poglądów, spekulowania, jak również posługiwania się mową nienawiści. Dotyczy to zarówno wypowiedzania się o śmierci osób bliskich, jak i publicznych. Dość często także komentowana jest śmierć osób zupełnie nieznanymi internautom, które zginęły na skutek nieszczęśliwego wypadku, morderstwa czy

¹ U dorosłych fazy te to: faza wstępna (akceptacja rzeczywistości utraty), faza pośrednia (doświadczenie bólu emocjonalnego po stracie i dostosowanie się do otoczenia, życie bez osoby zmarłej), faza późna (emocjonalna zmiana umiejscowienia utraconej osoby) (za: Worden 2009; Borucka-Iwańska, Dołęga 2018: 18). U dzieci fazy te to: faza wstępna (zrozumienie faktu, że osoba bliska nie żyje, oraz koncentracja na ochronie siebie i swojej rodziny), faza pośrednia (akceptacja i emocjonalne uznanie rzeczywistości straty, stawienie czoła bólowi po stracie, dokonanie ponownej oceny relacji ze zmarłą osobą), faza późna (inwestowanie w nowe relacje i rozwijanie nowych znaczeń tożsamości zawierających doświadczenie straty oraz podtrzymywanie wewnętrznej relacji ze zmarłym) (za: Baker, Sedney, Gross 1996; Borucka-Iwańska, Dołęga 2018: 17-18).

podczas pełnienia służby (policjanci, żołnierze, strażacy). Reakcje na takie wydarzenie opisane na portalu, stronie internetowej czy w artykule bądź informacji umieszczanej na fanpage'u danego tytułu prasowego ukazują, jak bardzo takie posty poruszają internautów oraz jak skrajnie prezentują oni postawy wobec ludzkiej śmierci i samego zmarłego. Dość często pojawiające się we wspomnianej wirtualnej przestrzeni reakcje (zarówno te werbalne, jak i niewerbalne wyrażane za pomocą emotikonów, emoji czy naklejek) są dalekie od polskiej tradycji – nie jest bowiem realizowana w nich niepisana zasada, w której wobec majestatu śmierci ustają oceny życia zmarłego i spory na jego temat.

Niniejszy artykuł jest próbą analizy werbalnych i niewerbalnych zachowań internautów w postach i komentarzach na Facebooku w odniesieniu do informacji o śmierci osoby nieznannej szerszemu gronu, a także śmierci znanej postaci, jaką był w Polsce Krzysztof Krawczyk. Wybór medium społecznościowego, jakim jest Facebook, podyktowany był jego popularnością i powszechnym użyciem przez internautów². W przypadku wspomnień o Krzysztofie Krawczyku istotny był także dostęp poprzez fanpage'e facebookowe do popularnych w Polsce gazet i czasopism, czytanych przez zróżnicowane grupy odbiorców (jak „Fakt”, „Gazeta Wyborcza”, „Newsweek”), a także do fanpage'a gazety regionalnej „Dziennik Łódzki” (która szeroko komentowała śmierć wokalisty ze względu na jego powiązania z Łodzią). Na tych stronach publikowane były informacje o śmierci piosenkarza i związanych z jego postacią wydarzeniach. Celem było tym razem ustalenie, czy w sytuacji śmierci osoby publicznej komentarze internautów odbiegają od kulturowanej przez wieki recepcji żałoby i śmierci i prowadzą do tanatoekshibicjonizmu³ medialnego. W tym wypadku śmierć wpływa na regularną obecność i wręcz nachalność tematyki tanatycznej w przestrzeni wirtualnej, co szczególnie uwidacznia się w niezliczonych postach na fanpage'ach gazet i w komentarzach użytkowników mediów społecznościowych, które odnaleźć można nie tylko bezpośrednio po odejściu popularnej osoby, lecz także długo po jej śmierci (za: Kosek 2020: 160–161).

Sposoby pisania i mówienia o zmarłych w polskiej kulturze

Łacińska maksyma Chilona ze Sparty *De mortuis aut bene aut nihil* – tłum. *O zmarłych należy (mówić) tylko dobrze albo (nie mówić) nic* – przez wieki wyznaczała sposób wspominania osób zmarłych. Również obecna w polskiej kulturze tradycja chrześcijańska, katolicka, wskazuje, że:

² Według danych serwisu Bankier.pl z aplikacji facebookowej korzysta 27 milionów Polaków, czyli 9 na 10 osób (AB 2022).

³ Pojęcie *tanatoekshibicjonizm* powstało od połączenia dwóch wyrazów: gr. *thánatos* 'śmierć' i łac. *exhibitio* 'pokaz'.

„Nikt z nas nie jest uprawniony, by sądzić kogokolwiek, tylko Bóg [...]. Nie potrafisz powiedzieć o bliźnim nic dobrego? Zamilcz wobec ludzi, ale otwórz serce i usta przed Bogiem, w modlitwie za zmarłego. Twoja życzyliwa modlitwa może bowiem otworzyć mu drogę do Nieba” (Abrahamowicz 2016: 3).

Nie bez znaczenia jest także charakterystyczne dla naszej kultury tabuizowanie tematu śmierci (zob. Szwecow-Szewczyk 1974: 286; Kiklewicz 2016: 490, 494). W przypadku śmierci przejście ze sfery *profanum* do sfery *sacrum* pociąga za sobą w polskiej kulturze i języku używanie eufemizmów na określenie śmierci, w myśl łacińskiej sentencji *fortiter in resuaviter in modo* (tłum. *w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie*). Eufemizmy te są przede wszystkim nacechowane pozytywnie lub neutralnie. Wskazują one na rytuał przejścia: *kres ziemskiej wędrówki, odejść, ostatnia podróż, podżyć/pójść do wieczności, przejść dalej, przenieść się na tamten świat, przenieść się w zaświaty, rozstać się/pożegnać ze światem/życiem, udać się w ostatnią podróż, wrócić do Matki Ziemi, wybiła czyjaś ostatnia godzina, zejść z tego świata, zakończyć ziemską wędrówkę, przenieść się/odejść do wieczności, odejść na wieczną wartę (o zmarłych żołnierzach), odpłynąć w najdłuższy rejs (o zmarłych marynarzach)*. Ukazują sen jako metaforę śmierci: *usnąć/spać snem wiecznym/śmiertelnym, zapaść w wieczny sen, zasnąć na wieki, zamknąć oczy*. Wskazują na zakończenie życia: *dokonać życia/żywota, skończyć drogę życia, wydać ostatnie tchnienie, zakończyć życie, zgasnąć w kwiecie wieku, zgasł płomień życia, a nawet bycie w lepszym świecie*.

Eufemizmy wiążą się w polszczyźnie często z wiarą chrześcijańską, np.: *aniołowie czyjąś duszę zabrali, być wśród aniołów, dotączyć do aniołów, Bóg ma kogoś aniołem w niebie, pójść do nieba, pójść do Boży, odejść/zasnąć w Panu, spotkać się z Panem, stanąć przed Stwórcą/ obliczem Pana, spocząć/spoczywać w Jezusie, być z Bogiem, być zabranym/zawołanym przez Boga, Bóg/Pan wezwał/powołał/zabrał/odwołał Go/Ją/Ich do siebie, oddać ducha/duszę Bogu, Bóg/Jezus kogoś utulił, usnąć w Bogu, pójść do świętego Piotra, być u niebieskich bram, dusza opuściła ziemskie mieszkanie, przejść na łono Abrahama (por. Dąbrowska 1998: 134–153)*. Zdarzają się wśród eufemizmów także określenia potoczne, o charakterze negatywnym, jak na przykład: *wykitować, przekreślić się, wyzionąć ducha, odwalić kitę, strzelić kopytami, wyciągnąć nogi/kopyta, gryźć ziemię, iść/pójść do piachu, wachać kwiatki/trawę od spodu, kopnąć/walnąć w kalendarz, wyjść nogami do przodu*.

W wierze chrześcijańskiej zwykło się mówić o zmarłych, iż są *świętej pamięci* (akronim *śp.* lub *ś.łp.*). Ten sposób mówienia wiązać należy między innymi z oddaniem szacunku zmarłemu, ale także z poszanowaniem jego pamięci. Określenie to informuje ludzi o śmierci i mówieniu o zmarłym w czasie przeszłym. Pojawia się ono także w nekrologach, księgach kondolencyjnych, mowach pogrzebowych, podczas wypominków i mszy

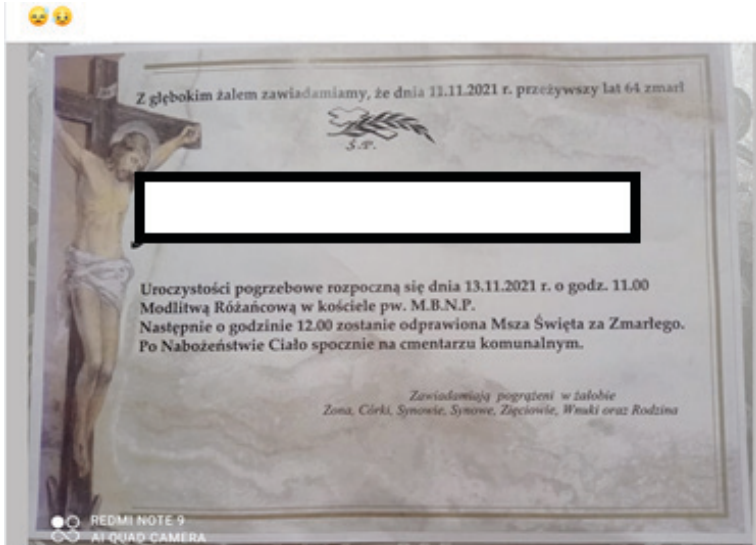
za zmarłych, na inskrypcjach nagrobnych, a także w rozmowach o zmarłych jako wyraz szczególnego miejsca osoby zmarłej w życiu najbliższych, np. *moi świętej pamięci rodzice, mój świętej pamięci mąż, moja świętej pamięci babcia*.

Sposób mówienia o zmarłym zmienia się zwykle wraz z fazą żałoby. Proces osvajania straty bliskiej osoby polega na początku na oddaniu szacunku bliskiemu zmarłemu nie tylko przez odpowiedni ubiór i jego elementy (etykieta wskazuje, że powinny być to czarne bądź szare elementy garderoby, czarna opaska na ramieniu, kir wpięty w ubranie) czy powstrzymywanie się od udziału w spotkaniach i imprezach rozrywkowych, ale przede wszystkim przez artykułowanie modlitw i życzeń kierowanych do zmarłych: *niech spoczywa/odpoczywa w pokoju/spokoju; niech spoczywa/odpoczywa w pokoju/spokoju wiecznym; niech spoczywa/odpoczywa w pokoju/spokoju i wiecznej miłości; niech spoczywa w Bogu; śpij spokojnie, Aniołku* (w odniesieniu do dzieci), czy słów modlitw: *Wieczny odpoczynek racz Mu/Jej/Im dać, Panie...* lub *Pokój Jego/Jej duszy...* Żałoba jest złożonym procesem, który cechują duża różnorodność przeżyć czy stopień ich intensywności. Z czasem pojawiają się wspomnienia o zmarłym – zwykle jako osobie pogodnej, życzliwej, dowcipnej, zgodnie ze wspomnianą już maksymą *o zmarłych należy (mówić) tylko dobrze albo (nie mówić) nic*. Czy wspomniane zasady można dostrzec w postach i komentarzach pojawiających się na Facebooku? Analiza postów i komentarzy pozwala na wskazanie, że sposób przeżywania śmierci bliskiej czy publicznej osoby może przybierać różną postać i niekiedy znacząco różnić się od zwyczajowo przyjętych w polskiej kulturze zachowań.

Od tradycyjnych form komunikowania i komentowania śmierci w internecie po medialny tanatoekshibicjonizm

Temat śmierci i mówienia o zmarłych w *social mediach* nie jest tabu. Śmierć bliskiej czy znanej powszechnie osoby można publicznie ogłosić nie tylko za pośrednictwem elektronicznej klepsydry na stronie gazety czy witryny internetowej zakładu pogrzebowego, lecz także w wirtualnej nekropolii (np. wirtualnycmentarz.pl, miejscepamieci.pl, swiatelkapamieci.pl). Coraz powszechniejszym zwyczajem jest informowanie w prywatnym poście o śmierci bliskiej osoby na własnym profilu w mediach społecznościowych (Facebooku czy Instagramie), niekiedy także przez zamieszczenie tam klepsydry (fot. 1).

Niestety na mojego tatę przyszedł dziś czas 😞😞😞



Fot. 1. Posty dotyczące śmierci bliskiej osoby umieszczone w medium społecznościowym Facebook

Źródło: <https://www.facebook.com/>

Postom takim towarzyszą osobiste wpisy najbliższych oraz typowe dla współczesnych *social mediów* emoji wyrażające smutek, płacz. Komentarze pod tego typu postami układają się w elektroniczną księgę kondolencyjną, w której bliżsi i dalsi znajomi zamieszczają wyrazy współczucia zarówno wyrażone werbalnie, jak i niewerbalnie za pośrednictwem emoji czy emotikonów, np.

Wyrazy współzucia

Wyrazy współzucia[*]

Wyrazy współzucia dla całej rodziny

Wyrazy najszczęszego współzucia. Łączę się w tej trudnej chwili z Rodziną 



Najszczęsze wyrazy współzucia dla całej Waszej Rodziny


Moje kondolencje

Moje kondolencje 


Najszczęsze kondolencje





Moje kondycje dla całej rodziny 

Słowa nie są w stanie wyrazić naszego smutku. Przyjmij od nas najgłębsze i szczere kondolencje  

Nasze serca łączą się z Wami w tej chwili smutku z powodu śmierci Wujka. Najszczęsze kondolencje... 

Współczuję bardzo całej Rodzinie i otulam Was modlitwą 

Łącząc się z Wami w smutku składamy najszczęsze kondolencje. Jesteśmy z Wami myślami a nasze serca są blisko Waszych serc. 

Najszczęsze wyrazy współzucia dla całej rodziny i wszystkich bliskich    

(*) [Zwrot adresatywny – imię osoby zamieszczającej post], kondolencje


[Zwrot adresatywny – imię osoby zamieszczającej post], tulę Cię mocno...

[Zwrot adresatywny – imię osoby zamieszczającej post], przesyłam Światło  Wyrazy współzucia...

[Zwrot adresatywny – imię osoby zamieszczającej post] strasznie mi przykro...⁴

(<https://www.facebook.com/>)

Przytoczone tu werbalne wyrazy współzucia przypominają kondolencje kierowane do najbliższych zmarłego. Mają dodawać pozostającej w żałobie rodzinie otuchy, pocieszyć, być wyrazem wsparcia. Są one niekiedy rozpoczęte imieniem osoby, która zamieszcza post o śmierci brata, ojca, matki.

W komentarzach pojawiają się także typowe dla komunikacji bezpośredniej błagania zaczerpnięte z modlitwy w intencji zmarłego, często za pośrednictwem fragmentów *Psalmu 51(50)* przeplatane niewerbalnymi symbolami emoji: *Wieczny odpoczynek racz mu dać Panie* ; *Wieczny odpoczynek racz*

⁴ Cytaty pochodzące z różnych źródeł internetowych zostały podane w niniejszym artykule zgodnie z pisownią oryginalną.

Mu dać Panie 🙏🙏; Wieczny odpoczynek racz mu dać Panie, a światłość wiekuista niechaj mu świeci. Niekiedy pojawiają się także słowa śpiewanej podczas ceremonii pogrzebowej pieśni błagalnej: Dobry Jezu a Nasz Panie, daj Mu wieczne spoczywanie. W komentarzach spotkać można również życzenia niezwiązane z pieśniami kościelnymi, które wskazują na opiekę Boga Ojca i Jezusa Chrystusa nad zmarłym: Niech dobry Bóg da mu życie wieczne w Niebie 🏰; Niech Miłosierny Jezus otworzy Bramy Swego Królestwa. Z zapewnieniem o modlitwie (<https://www.facebook.com/>).

Niekiedy kondolencje składane najbliższemu połączone są z bardzo osobistym i emocjonalnym okazaniem im współczucia i otuchy:

Żegnaj Panie [Imię osoby zmarłej]... byłeś dobrym, uczciwym Człowiekiem i taki pozostaniesz w mojej pamięci. Wieczny odpoczynek racz Mu dać Panie [*]

Wyrazy głębokiego współczucia dla rodziny. Wieczny odpoczynek racz Mu dać Panie a Światłość Wiekuiста niechaj Mu świeci na wieki wieków Amen

Współczuję bardzo całej Rodzinie i otulam Was modlitwą 🙏

Wyrazy współczucia wieczny odpoczynek racz Mu dać Panie 🙏🙏

Wyrazy współczucia dla całej rodziny.. Wieczny odpoczynek racz mu dać Panie, a światłość wiekuista niechaj mu świeci. Panie Jezu Ty się tym zajmij.

Serdeczne wyrazy współczucia dla całej rodziny 🖤❤️ Dobry Jezu a Nasz Panie, daj Mu wieczne spoczywanie 🌹

Wyrazy najszczerzego współczucia. Łączę się w tej trudnej chwili z Rodziną ❤️ Żegnaj Panie [imię zmarłego]... byłeś dobrym, uczciwym Człowiekiem i taki pozostaniesz w mojej pamięci.

Wieczny odpoczynek racz Mu dać Panie [*]

NIECH BÓG DA MU NIEBO. Wyrazy współczucia.

(<https://www.facebook.com/>)

Należy zauważyć, że zarówno przytoczone tu sposoby informowania o śmierci bliskich, jak i sposoby reakcji znajomych nie odbiegają znacząco od tradycyjnych zachowań językowych. Jedyne, co je różni (poza kanałem komunikacji i pośredniczącym w komunikacji medium), to użycie emoji i emotikonów, które dodają do werbalnych środków językowych namiastkę określonych emocji powiązanych z utratą bliskiej osoby (tj. smutek, płacz), a także pewne symbole łączące się w świadomości ludzkiej z trudnym dla rodziny momentem odejścia, tj. pęknięte serce czy serce symbolizujące wyrazy miłości (w kolorze czerwonym lub czarnym, związanym z żałobą), ręce złożone w modlitwie, świeca, róża czy świątynia. Obok emoji i emotikonów pod postami zawiadamiającymi o śmierci najbliższej osoby pojawiają się także zdjęcia (świecy, róży, róży z kirem, dwóch róż i palącej się świecy, oka ze spływającą

lżą) i animowane GIF-y (palące się świece, obrazy anioła machającego skrzydłami i trzymającego w dłoniach palącą się świecę). Te elementy, powszechne dla komunikacji w sieci i związane z niewerbalnym przekazem emocji, są zjawiskiem typowym dla społeczeństwa zmediatyzowanego, wskazują także na powszechną tendencję do skrótowości przekazu (por. Rogalska 2015: 193). Można uznać je jednak za specyfikę komunikacji w internecie związanej ze śmiercią i żałobą – nie ogranicza się ona tylko do słów, a internauci sięgają chętnie do form graficznych symbolicznie oddających ich emocje.

Z podobnymi zachowaniami można zetknąć się także w komentarzach części internautów, którzy reagują na Facebooku na wiadomość o śmierci osoby publicznej. Przykładem takich reakcji mogą być komentarze ukazujące żal, smutek po śmierci wokalisty Krzysztofa Krawczyka (zmarłego 5 kwietnia 2021 r.):

Bardzo, bardzo żal. Spoczywaj w pokoju! ❤️

Spoczywaj w Pokoju . Na zawsze w Sercach naszych 😞

Bardzo smutna wiadomość i jest mi ciężko bo wychowałam się na jego utworach 😞

Odszedł wspaniały artysta o cudownym głosie. Wyrazy współczucia dla rodziny i przyjaciół. Nie do wiary. Prawdziwy artysta 🍷 szkoda bardzo 😞

Smutny to dzień, żal, żal [czarna kropka] Popłynął parostatkiem w piękny ostatni rejs [czarna kropka]

Wspaniały piosenkarz bardzo będzie go brakowałoTak przykro, odchodzą wspaniali ludzie, wielka strata w świecie muzyki, wyrazy współczucia dla rodziny; Nie wypowiedziany smutek i żal, żegnaj [czarna kropka] R.I.P.

(<https://www.facebook.com/wyborcza/>, 5.04.2021)

serdeczne kondolencje dla Tych, których Krzysztof zostawił w smutku

Żadne słowa nie są w stanie wyrazić żalu i współczucia.

W trudnych chwilach okrutnej tęsknoty niech Wam pomaga Jego głos, który trafiał prosto do serca

Pani Ewo jest pani przepiękną silną kobietą ,składam serdeczne wspolczucia,wiem jaki ból przyszedł w dniu Zmartwychwstania Panskiego ,ale Krzysztof jako legenda mojego pokolenia ,jestem pewna ,ze tak kochając Boga zasłużył na zycie wieczne !

Wyrazy współczucia dla rodziny. Wspaniały piosenkarz. Jego przeboje nucę cały czas. Ogromną stratą 😞

Głębokie wyrazy współczucia dla rodziny. W naszych sercach pozostanie na zawsze. Śpij spokojnie... [czarna kropka]

(<https://www.facebook.com/fakt24pl>, 5.04.2021)

W pojawiających się pod artykułami o śmierci komentarzach są zarówno werbalne i pozawerbalne (emotikony, emoji, zdjęcia, GIF-y) wyrazy smutku, żalu po śmierci, jak i błagania oraz życzenia kierowane pod adresem zmarłego. We wpisach pojawiają się także wspomnienia i słowa uznania dla twórczości wokalisty. Podnoszona jest kwestia ogromnej roli, jaką K. Krawczyk odegrał w życiu swoich słuchaczy, a nawet w kształtowaniu kultury polskiej:

Duża strata dla Kultury i świata estrady 🥺

W Nim było kawałek polskiej duszy!

Dużo wspomnień z młodości idol słuchało się Go to wszystkie wspomnienia wracały i od na serce bardzo pozytywna energię przekazywał. Wspaniały!!

Wychowałam się na jego piosenkach, szczególnie darzę sympatią piosenkę śpiewaną w duecie z Edytą Bartosiewicz. Serdeczne wyrazy współczucia 🍷

Gdy nam śpiewał Krzysztof Krawczyk świat miał trochę więcej barw...tak powinna brzmieć jego piosenka teraz...

Mówi się, że nie ma ludzi niezastąpionych, są Pan Krzysztof Krawczyk jest niezastąpiony. Cudowny głos, człowiek, piosenki, w których wyrażał swoje emocje. Piękna postać. 🥺 Popłynął parostatkiem w swój ostatni rejs Do Wieczności. 🍷

Odszedł Idol mojej młodości. Jego piękne utwory towarzyszą mi przez całe życie. Pół wieku na scenie. Nie każdemu jest to dane. Niesamowity głos. Wielka strata i żal. Będzie Go brakowało.

(<https://www.facebook.com/fakt24pl>, 5.04.2021, 7.04.2021)

Komentarz utrzymany w podobnym tonie pojawia się także na Twitterze Prezydenta RP Andrzeja Dudy.



Fot. 2. Tweet A. Dudy zamieszczony po śmierci Krzysztofa Krawczyka

Źródło: Twitter, <https://twitter.com/AndrzejDuda>

W komentarzach internautów pojawiają się także porównania Krzysztofa Krawczyka do Elvisa Presleya: *Żegnaj nasz polski Elvisie. Odpoczywaj w spokoju. Wyrazy współczucia dla rodziny; Żegnaj polski Elvisie wyrazy współczucia dla rodziny; Odszedłeś w wieczny rejs nasz Elvisie!* (<https://www.facebook.com/fakt24pl>, 5.04.2021). Owo porównanie pojawi się także kilka dni później w tytule i treści posta na Facebooku zamieszczonego przez redakcję Fakt24.pl: *Krzysztof Krawczyk uwielbiany jak Elvis Presley. Fani będą pielgrzymować do grobu piosenkarza?* (<https://www.facebook.com/fakt24pl>, 11.04.2021).

Przytoczone powyżej komentarze wpisać można w kanon uświęconych tradycją pośmiertnych świadectw, które ukazują osobę zmarłą jako wyjątkowo dobrą, utalentowaną, niezapomnianą, ważną w życiu wspominających. Świadectwa te obfitują w hiperbole, pełne są epitetów. Jednak obok nich pojawiają się także opinie wskazujące na przesadne apoteozowanie postaci K. Krawczyka i nagłaśnianie jego śmierci:

Tak się składa że w każdej rodzinie gdzie odejdzie bliska osoba jest tragedia ...nie tylko w rodzinach gwiazd...

O jejku ile szału wokół tej śmierci a śmierć taka sama jak każdego wszyscy jesteśmy takimi samymi ludźmi.

Wyrazy współczucia. Ale szkoda że tak to nagłasniają. Szkoda że była cisza jak była rocznica śmierci Jana Pawła II wtedy jakoś nic w telewizji nie było. Każda rodzina jak toś umrze jest pogrążona w żalu.

Każda rodzina , która traci bliską osobę przeżywa trudne chwile,nie tylko Krawczykowie,takich rodzin jest w kraju tysiące każdego dnia, smutek i żal dotyka każdego z nas

(<https://www.facebook.com/fakt24pl>, 5.04.2021)

Dla niektórych z kolei śmierć wokalisty staje się także swojego rodzaju pocieszeniem i łagodzeniem myśli o stracie bliskiej osoby: *moj tatus zasnal przedwczoraj 🥺🥺💔 i dzisiaj po tej wiadomosci pomyslamal bedzie mu tam weselej w niebie🥺🥺....bardzo ciezkie Te swieta...* (<https://www.facebook.com/fakt24pl>, 5.04.2021).

Wspominanie w komentarzach osoby publicznej nie jest jednak wyłącznie realizacją maksymy *De mortuis aut bene aut nihil*. Pod postami o śmierci piosenkarza znajdują się komentarze niepochlebne, negujące wartość zmarłego zarówno jako artysty, jak i jako zwykłego człowieka. Wskazują one na niską wartość twórczości K. Krawczyka, krytykują jego stosunki rodzinne i sposób życia, a także pogardliwe traktowanie słuchaczy (nieumiejętnie określanych mianem *idoli*):

Miał trochę niezłych przebojów również z turne po ZSRR w 1975 .

tak liczy się tylko artysta -który żyje jak król -a swoich idoli ma głęboko w D...ie...ale jak kopnie w kalendarz to bożek idoli....

Grajek jest po to aby rozweselał publikę za to pobierał solidną kasę .z naszych podatków... nie pracował charytatywnie , więc w jakim celu te modły do niebios,,,? Zył jak książę ...kopnął w kalendarz jako Bożek fanów..

Jakiś nawiedzony znawca artystyczny porównał zmarł „ego” do JAMESA BROWN 🎤🎤🎤🎤, jeszcze chwila a Polska doczeka nowego świętego – pomniczki . Człowiek porzucił żonę i syna – innymi słowy święty zdrajca .

co ten człowiek pozostawił po sobie prócz paru krążków z plastyku i kupy kasy rodzinie...Czy ten osławiony idol przekazał jakies pieniądze na cel charytatywny...Ufundował jakies stypendium dla potrzebujących , wsparł jakis sierociniec...To Zwykły narcyz i sobek zapatrzony w siebie i swoją kasę..

A gawiedz już zrobiła z niego króla

(<https://www.facebook.com/fakt24pl>, 5.04.2021)

Padają tu mocne, negatywne określenia samej śmierci (*kopnie w kalendarz*) czy osoby zmarłej (*narcyz, sobek zapatrzony w siebie*), nawet o postaci oksymoronu (*święty zdrajca*). Nie brakuje ironii w odwołaniu się do *turne po ZSRR* i określeniach takich, jak: *Bożek fanów, bożek idoli, jeszcze chwila a Polska doczeka nowego świętego – pomniczki, osławiony idol, A gawiedz już zrobiła z niego króla*. Ten sposób publicznego komentowania osoby zmarłej w obecności wielu słuchaczy byłby niedopuszczalny w stosunku do osoby publicznej, gdyby była to bezpośrednia rozmowa czy dyskusja (wyjątek stanowiliby tu jedynie zbrodniarze i tyrani, których maksyma Chilona nie obejmowała). W internecie, w dniu śmierci wokalisty i kilka dni potem, komentujący, odwołując się do faktów i plotek z życia znanej powszechnie osoby, interpretują na swój sposób jej życiowe wybory, oceniają je, wskazują błędy i nieetyczne (ich zdaniem) zachowania, podważają osiągnięte sukcesy zawodowe.

Komentatorzy śmierci znanej osoby nie ograniczają się do analizowania życia zmarłego, ale także chętnie spekulują na temat przyczyn jego śmierci:

Biedak uwierzył w szczepionkę Wieczny odpoczynek...

Przyjął drugą szczepionkę i to całkiem niedawno tego nie napiszą ... Uwielbiam słuchać jego piosenek i nie przestanę... Wyrazy współczucia dla rodziny 😞

Mimo szczepieniu pfizerem zachorował na covid i zmarł. A co gdyby się nie zaszczepił? Umarł nie na covid, skoro wypisali go ze szpitala. Szkoda człowieka (*)

🙏 Żegnaj mistrzu! Niby w sobotę wyszedł z szpitala po Covidzie. Prawdopodobnie zator lub udar, niedoleczony covid... wykrzepia płytki i przytyka, rzadko dają heparyny do domu, widocznie nie było wskazań. Ilu jeszcze musi przez tą zarazę umrzeć.

Saper myli się tylko raz, Krzysztof też się pomylił i za to srogo zapłacili. My go z bólem żegnamy ale biada narodowi który nie myśli logicznie i nie wyciąga wniosków. Żle się

dzieje jeśli covidianie nas atakują za to, że ośmieliliśmy się zapytać, dlaczego tak się stało. Powoli będziemy ginąć.

Covidianie macie go na sumieniu, ale wy nie wiecie co znaczy mieć sumienie.

(<https://www.facebook.com/fakt24pl>, 5.04.2021)

Co ciekawe, niemal nikt z komentujących nie pisze o rzeczywistej przyczynie śmierci, jedynie snute są przypuszczenia, iż śmierć ta miała ścisły związek z pandemią COVID-19 i szczepieniami, którym poddał się wokalista. Szczepienia (w świadomości niektórych komentujących) są bezpośrednią przyczyną śmierci K. Krawczyka: *Jak się zaszczepił to zmarł, wielka strata* (<https://www.facebook.com/DziennikLodzki>, 5.04.2021).

Zarówno niepochlebne opinie, jak i wypowiedzi wiążące śmierć muzyka z faktem szczepienia się przeciwko COVID-19 wzbudzają największe emocje osób wypowiadających się w sieci – przy tych wpisach tworzą się całe wątki dyskusyjne niezwiązane ze zmarłym, które stają się areną światopoglądowych potyczek komentujących. Są jednak i głosy, które nawołują do wstrzemięźliwości w komentowaniu, a nawet do zaniechania pisania na ten temat. Są one kierowane do wszystkich komentujących, a także bezpośrednio do redakcji zamieszczającej liczne posty o śmierci muzyka:

Pokój JEGO duszy!!Cisza nad trumną!!!!!!!

Każdy przechodzi trudne chwile kiedy odchodzi ktoś bliski. Powinniście FAKT24.pl uszanować żałobę tej rodziny i nie wystawiać artykułów.

Co za debilny tytuł!!!!Zmarł człowiek, mąż i ojciec. Był osobą publiczną i każdemu z nas ,kto go słuchał jest przykro

Dajcie rodzinie trochę prywatności w tym trudnym momencie. Trochę człowieczeństwa, redakcjo.

(<https://www.facebook.com/fakt24pl>, 5.04.2021)

To nawoływanie do ciszy medialnej spełzło na niczym, śmierć bowiem

[j]est wszechobecna w środkach masowego przekazu – na pierwszym miejscu w kolejnych newsach, na okładkach codziennych gazet. Często ujęta w ramy show, widowiska, spektaklu przyciąga widzów, budzi emocje, ciekawość, dostarcza rozrywki, ale rzadko wywołuje współczucie (Michałowska-Kubś 2019: 29).

Rozwija się więc zjawisko tanatoekshibicjonizmu medialnego – wszystko, co następuje po śmierci znanej osoby, staje się przyczynkiem do ściągnięcia uwagi odbiorców i szokowania tytułami, opisami, zdjęciami czy zamieszczanymi informacjami, które „podgrzewają” i „odgrzewają” temat, prowokują do tworzenia wieloodcinkowej serii tekstów. Ten

proces widoczny jest przede wszystkim na fanpage'ach prasy brukowej. Na facebookowej stronie Fakt24.pl można było po śmierci K. Krawczyka zapoznać się z dwoma postami bezpośrednio dotyczącymi śmierci wokalisty (5 kwietnia 2021) i aż 40 postami poświęconymi osobie zmarłego i jego najbliższej rodzinie (opublikowanymi między 5 kwietnia 2021 a 15 stycznia 2022 r.):

Krzysztof Krawczyk nie żyje. Miał 74 lata (5.04.2021)

Krzysztof Krawczyk nie żyje. Rodzina artysty pogrążona w żałobie (5.04.2021)

Tak Krzysztof Krawczyk opowiadał o swoim bujnym życiu miłosnym i nawróceniu. „Byłem głupi, że latałem tak za dziewczynami” (5.04.2021)

Burzliwa miłość Krzysztofa i Ewy Krawczyków. Jeden rozwód, cztery śluby (5.04.2021)

Krzysztof Krawczyk już lata temu spisał testament. Jak chciał podzielić swój majątek? (5.04.2021)

Menedżer Krzysztofa Krawczyka opowiedział nam o jego ostatnich chwilach. „Zdążył się pożegnać z Ewunią” (5.04.2021)

Prezydent pożegnał Krzysztofa Krawczyka. Słowa Andrzeja Dudy wywołały burzę w sieci (6.04.2021)

Tuż przed śmiercią Krzysztof Krawczyk zdążył wyszeptać te słowa. Były skierowane do miłości jego życia (7.04.2021)

Dziennikarka Faktu wspomina niezwykle spotkanie z Krzysztofem Krawczykiem. „Odmienił los skrzywdzonego kundelka” (7.04.2021)

Krzysztof Krawczyk nie żyje. Lekarz wyjaśnia, dlaczego artysta zmarł niedługo po wyjściu ze szpitala (7.04.2021)

W tej kamienicy mieszkał mały Krzysztof Krawczyk. Teraz mało kto go tu pamięta (9.04.2021)

Krzysztof Krawczyk został pochowany na cmentarzu w Grotnikach. Przed kościołem w Łodzi, gdzie odbyła się msza żałobna, tłum ludzi oklaskiwał trumnę w karawanie. Niektórzy odczuli przymus, by dotknąć auto 🙏 (10.04.2021)

Krzysztof Krawczyk odszedł, ale okazuje się, że nie oznacza to wcale, że już nie usłyszymy jego nowych piosenek! (10.04.2021)

Krzysztof Krawczyk uwielbiany jak Elvis Presley. Fani będą pielgrzymować do grobu piosenkarza? (11.04.2021)

Tak śpiewa Krzysztof Krawczyk junior. Odziedziczył talent po ojcu? Internauci są podzieleni (19.04.2021)

Syn Krzysztofa Krawczyka ma poważne problemy zdrowotne i finansowe. Przyjaciele ojca chcą mu pomóc (28.04.2021)

Kompozytor o synu Krzysztofa Krawczyka: Junior jest w tragicznej sytuacji (29.04.2021)

Grób Krawczyka tonie w kwiatach. Mija miesiąc od jego śmierci, a ludzie wciąż przychodzą na cmentarz „pożegnać Krzyśka” (5.05.2021)

Krawczyk junior mówi, że żyje w okropnych warunkach. Bolesna historia rodzinna wielkiego artysty (12.05.2021)

Syn Krzysztofa Krawczyka przerywa milczenie. Uniemożliwiono mi dojsie do trumny taty! (12.05.2021)

W Zgierzu odbyło się posiedzenie sądu w sprawie testamentu po zmarłym Krzysztofie Krawczyku. Na rozprawie pojawił się jedyny syn artysty, Krzysztof Igor Krawczyk oraz wdowa po piosenkarzu – Ewa Krawczyk. Rozprawa została odroczone, ponieważ w jej trakcie wyszły na jaw nowe okoliczności. Co takiego wydarzyło się na sali sądowej? (19.05.2021)

Zachówek dla syna Krzysztofa Krawczyka. Wiadomo, ile dostanie (24.05.2021)

Burzliwa miłość Krzysztofa i Ewy Krawczyków. Jeden rozwód, cztery śluby! (30.05.2021) – ponownie zamieszczony post z 5.04.2021.

Batalia Kosmali i Lichtmana o Krawczyka i jego syna przeniosła się do sieci. Niewiarygodne co oni wypisują (7.06.2021)

Krzysztof Krawczyk zmarł dwa miesiące temu. Od tamtej pory pojawiają się coraz to nowe informacje dotyczące skrywanych przez lata rodzinnych tajemnic 😞 Bardzo ciężko się to czyta... (7.06.2021)

Krzysztof Krawczyk junior zaśpiewał w Łodzi – koncert „Na pięciolinii wspomnień” – scena plenerowa przed Domem Kultury 502. Posłuchajcie! (20.06.2021)

Krzysztof Krawczyk junior jest zakochany. Pokazał zdjęcia z ukochaną. Urlop spędzają nad morzem (17.06.2021)

Syn Krzysztofa Krawczyka odwiedził grób ojca. „Tato zawsze będziesz w moim sercu” (24.06.2021)

Krzysztof Krawczyk Junior załamał się po tym... Monika zdeptała jego marzenia (8.07.2021)

Krzysztof Krawczyk Junior spełni wielkie marzenie. Syn zmarłego wokalisty wystąpi na dużej scenie! (20.07.2021)

Krzysztof Krawczyk Junior w nowej dla siebie roli. Gra w teledysku (31.07.2021)

Krzysztof Krawczyk Junior nie zaśpiewa piosenek ojca? Wdowa po artyście sięgnęła po pomoc prawnika (12.08.2021)

Krzysztof Krawczyk ma swój mural w Opolu. Podobny? (3.09.2021)

Krzysztof Krawczyk Junior w przejmujący sposób uczcił pamięć ojca w rocznicę jego urodzin. Łzy same cisną się do oczu (8.09.2021)

Krzysztof Krawczyk Junior nagrywa w Łodzi teledysk do piosenki Tato. Na Piotrkowskiej Marian Lichtman i tłum fanów (26.09.2021)

Ewa Krawczyk zostawiła kartkę na nowym pomniku ukochanego męża. Napisała na niej osiem słów (5.10.2021)

Ewa Krawczyk zadbała o syna Krzysztofa Krawczyka: Zarezerwowałam mu miejsce obok ojca (7.10.2021)

W sobotę poświęcenie nowego nagrobka Krzysztofa Krawczyka. Czy nad grobem dojdzie do pojednania? (15.10.2021)

Krzysztof Krawczyk junior niedługo przed świętami stracił dach nad głową. Gdzie teraz zamieszka? (14.12.2021)

Ewa Krawczyk straciła pół renty po mężu. Wiemy, do kogo trafią pieniądze! (11.01.2022)

Po utraceniu połowy renty przez Ewę Krawczyk na rzecz pasierba, Krzysztof rozwija skrzydła. Pięknie to wyśpiewał (13.01.2022)

Krzysztof Krawczyk junior odrzuca rękę na zgodę wdowy po piosenkarzu: Nie chcę z nią żadnych kontaktów! (15.01.2022).

(<https://www.facebook.com/fakt24pl>)

W tych licznych leadach i tekstach uderza regularna obecność tematu śmierci i rodziny zmarłego – ten tanatyczny serial rozgrywa się na fanpage’u Fakt24.pl przez ponad dziewięć miesięcy od momentu odejścia wokalisty. Trudno tu dostrzec naturalnie fazy żałoby po zmarłym. Brakuje typowej po śmierci i w sytuacji żałoby wstrzemięźliwości w podejmowaniu tematów związanych z życiem Krzysztofa Krawczyka (nawet przed pogrzebem!), jego relacjami rodzinnymi czy spadkiem (pierwszy post dotyczący testamentu Fakt24.pl zamieszcza w dniu śmierci wokalisty, 5 kwietnia 2021 r.). Nawracające tematy, powtarzające się wątki konfliktu rodzinnego nachalnie atakują odbiorców, wciągają ich w spór prowadzony między żoną, synem z pierwszego małżeństwa, menadżerem i innymi bliskimi osobami z otoczenia wokalisty, prowokują do tysięcy (!) komentarzy internautów. Nie pozwalają na naturalne, powolne godzenie się z odejściem wokalisty, na zamknięcie najbliższej rodzinie późnej fazy żałoby po zmarłym. Śmierć piosenkarza staje się pretekstem do stałego uczestnictwa w internetowym show, w wielokrotnym poruszaniu tych samych wątków (rozziewem między sukcesami muzycznymi a życiem w konflikcie z synem, sporem związanym ze spadkiem, trudną sytuacją syna itp.). I przestaje tu chodzić o osobę zmarłego, o wspomnienia, o wyciszenie emocji – istotą staje się medialna, a tym samym publiczna obecność komentatorów, podgrzewanie temperatury sporu, stawianie po jednej ze stron pośmiertnego konfliktu o spadek. Ilustruje to trafnie spostrzeżenie Mariusza Czubaja, że internet to

medium wymagające nieustannego podgrzewania emocji, radykalnych wypowiedzi i prowokacji, gdyż tylko w ten sposób (tak przynajmniej wielu się wydaje) można wy dostać się z elektronicznej magmy głosów, wyróżnić, stać kimś. I przypadek elektronicznych nekrologów to właśnie potwierdza: z jednej strony stajemy się wspólnotą pogrążoną w żalu, z drugiej – rościmy sobie prawa do szczególnego miejsca w tej zbiorowości. A przynajmniej takiego, w którym chociaż na chwilę staniemy się bohaterem i osią internetowego świata (Czubaj 2007: 155).

Osoby, które piszą obraźliwe posty, są w centrum zainteresowania – mogą poczuć namiastkę tego, co czuła niegdyś publiczna osoba, o której piszą. Ktoś zwraca na nie uwagę, ktoś zauważa ich komentarze, ktoś odpowiada – to czyni je wyróżnionymi w tłumie tysięcy internautów. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że opisane tu zjawisko tanatoekshibicjonizmu odnaleźć można w internetowych tekstach, komentarzach dotyczących wszystkich powszechnie znanych osób – niezależnie od wykonywanej profesji, funkcji czy posiadanego dorobku. Wystarczy przejrzeć pojawiające się w sieci w podobnym okresie (tj. w 2021 r.) komentarze zamieszczane na różnych fanpage'ach gazet po śmierci: arcybiskupa Henryka Hosera, dziennikarza Kamila Durczoka, twórcy serii komiksów Henryka Jerzego Chmielewskiego (Papcia Chmiela), dziennikarza i aktora Bronisława Cieślaka, wieloletniego dyrektora wrocławskiego zoo Antoniego Gucwińskiego. Wśród komentujących zawsze znajdują się tacy, którzy nie skupią się na żegnaniu zmarłej osoby, ale na kreowaniu siebie w tle jej pośmiertnej popularności.

Zakończenie

Śmierć każdego człowieka ma szczególny wymiar, a posiadana przez ludzi świadomość pozwala na zdolność do głębokiej refleksji nad przemianami. Gdy umierają osoby prywatne, informacja o ich śmierci jest publikowana w internecie, w wirtualnych nekrologach napisanych przez najbliższych i udostępniana znajomym. W tej sytuacji pojawiają się na Facebooku kondolencje znane z komunikacji bezpośredniej, wzmocnione symbolicznymi emotikonami, emoji, GIF-ami, animacjami oddającymi żal, smutek, współczucie dla bliskich. Żałoba jest niezbędnym i naturalnym zjawiskiem po stracie drugiego człowieka – bez względu na to, czy łączyła nas z nim relacja bliska (rodzinna, przyjacielska), czy była to osoba publiczna, nieznam nam bezpośrednio, a jednak bliska, bo wpłynęła na nasze życie, wybory. Poczucie straty i towarzyszącego jej smutku są znane każdemu człowiekowi – istotne jest to, co zmarły wniósł w nasze życie, w życie wspólnoty, w której funkcjonujemy. To, jak reagujemy na wiadomość o śmierci, świadczy o nas samych, o naszych ludzkich potrzebach, ale też o świecie, w którym żyjemy. A ten się zmienia – przytoczone w artykule przykłady reakcji internautów dobitnie pokazują, że o ile w relacjach z bliskimi ludzie w sposób znany od

wieków radzą sobie z odejściem i stosują utrwalone formy żegnania się, błagania i modlitwy za zmarłego, wspierania jego najbliższej rodziny, o tyle w komentarzach zamieszczanych pod postami dotyczącymi osób publicznych, bezpośrednio nieznanymi, nie zawsze potrafią zachować się w ten sam sposób. Nie wynika to tylko zachowań samych komentujących – upatrywać tu należy raczej kreowania przez media określonej wizji rzeczywistości związanej z życiem i śmiercią osoby publicznej. Przed jej odejściem każdy odbiorca mediów jest bowiem bombardowany niezliczonymi wiadomościami, zdjęciami dotyczącymi życia oficjalnego i prywatnego, pracy czy twórczości, relacji z innymi ludźmi. Dowiaduje się o chorobach, nałogach, wykroczeniach czy nawet przestępstwach osoby publicznej. Jest stałym, (nie) świadomym uczestnikiem jej życia. Już przed śmiercią media (w tym przede wszystkim internet) tworzą tło biograficzne takiej osoby, które po śmierci staje się dla niezliczonych redakcji impulsem do tworzenia nowej, pośmiertnej biografii i tanatoekshibicjonizmu. Zjawisko to, jak zostało wykazane w artykule na przykładzie publikacji dotyczących Krzysztofa Krawczyka, może trwać miesiącami – tak długo, jak nakłania się kolejnych komentujących do pisania postów, przerzucania się spekulacjami, obrażania i drwienia ze zmarłego i jego najbliższej rodziny. Warto w tym kontekście rozważyć, czy internetowa żałoba po osobach publicznych jest rzeczywiście procesem godzenia się z odejściem zmarłego. Śmierć K. Krawczyka i wielomiesięczne komentowanie jego życia zdają się temu przeczyć. Nachalne powracanie do tematu jego odejścia oddala internautów od oddania szacunku zmarłemu, od wspomniania jego dokonań czy zasług, a skupia się na wielowątkowych dywagacjach związanych z jego życiem prywatnym. Na naszych oczach tworzy się nowa, medialna kultura pisania o śmierci bez głębszej refleksji o niej, bez troski o sposób jej przeżywania. Śmierć jest dobrze sprzedającym się tematem dla redakcji, a dla rosnącej rzeszy internautów gwarancją ich dobrej zabawy i zaistnienia w świecie, w którym dotąd byli anonimowi. Przedstawione w artykule zachowania ukazują paradygmat zmiany zasad w istotnej sferze ludzkiego życia i łamanie prawa do prywatności, do przeżywania żałoby. Śmierć w mediach jest zjawiskiem odhumanizowanym i... pozbawionym w swojej istocie godzenia się z odejściem bliskiej osoby. Zmarły pozostaje bowiem przy życiu, wbrew żałobie, wbrew woli najbliższych. Trwa przy internautach tak długo, jak długo jego nazwisko podsyca dyskusje pod artykułami, na forach, w komentarzach, co dobitnie wybrzmiewa w słowach Michaela Vovelle'a „śmierć ustępuje miejsca zmarłym, którzy całkowicie opanowali kulturę popularną” (Vovelle 2004: 717). Świadczenia żyjących o zmarłych zyskują tym samym cechy charakterystyczne dla cyberprzestrzeni – są nieskończone i pozbawione granic.

Źródła

- „Dziennik Łódzki”, profil na Facebooku, <https://www.facebook.com/DziennikLodzki> (dostęp: 20.02.2022).
- Facebook, <https://www.facebook.com/> (dostęp: 20.02.2022).
- Fakt24.pl, profil na Facebooku, <https://www.facebook.com/fakt24pl> (dostęp: 20.02.2022).
- „Gazeta Wyborcza”, profil na Facebooku, <https://www.facebook.com/wyborcza/> (dostęp: 20.02.2022).
- „Newsweek”, profil na Facebooku, <https://www.facebook.com/Newsweek-Polska> (dostęp: 20.02.2022).
- Miejsce Pamięci, <http://miejscepamieci.pl/> (dostęp: 20.02.2022).
- Twitter, <https://twitter.com/> (dostęp: 20.02.2022).
- Wirtualny Cmentarz, <https://www.wirtualnycmentarz.pl/> (dostęp: 20.02.2022).

Literatura

- AB, 2022, 9 na 10 Polaków korzysta z Facebooka. Drugi portal ma tylko połowa z nas, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/9-na-10-Polakow-korzysta-z-Facebooka-Drugi-portal-ma-tylko-polowa-z-nas-8281835.html> (dostęp: 20.02.2022).
- Abrahamowicz J., 2016, *Duszpasterz odpowiada, Jak mówić o zmarłych?*, <https://www.niedziela.pl/artukul/127552/nd/Jak-mowic-o-zmarlych> (dostęp 14.07.2022).
- Baker J.E., Sedney M.A., Gross E., 1996, *How Bereaved Children Cope with Loss: An Overview*, w: C. Corr, D. Corr (red.), *Handbook of Childhood Death and Bereavement*, New York: Springer, s. 109–130.
- Borucka-Iwańska A., Dołęga Z., 2018, *Dziecko w żałobie – przegląd wybranych podejść teoretycznych*, „Psychologia Rozwojowa” 23, nr 1, s. 9–23. <https://doi.org/10.4467/20843879PR.18.001.8596>
- Czubaj M., 2007, *Biodra Elvisa Presleya. Od paleoherosów do neofanów*, Warszawa: Wydawnictwo WAiP.
- Dąbrowska A., 1998, *Słownik eufemizmów polskich czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kiklewicz A., 2016, *Tabu: aspekty pragmatyczne*, „Zeszyty Prasoznawcze” 59, nr 3(227), s. 489–511.

- Kosek J., 2020, „Legends never die”. *Wendy O. Williams w uniwersum metalowej (kontr)kultury*, w: J. Kosek (red.), *Artyści i sceny metalowej (kontr)kultury*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, s. 146–164.
- Michałowska-Kubś A., 2019, *Śmierć jako widowisko. Antropologiczna refleksja nad marketingowym wymiarem kultury*, „*Studia i Perspektywy Medioznawcze*” 1, s. 29–46.
- Rogalska M., 2015, *Kondolencje w polszczyźnie. Definicja – kontekst pragmatyczny – wzorzec gatunkowy*, „*Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*” 27, s. 185–200. <https://doi.org/10.17951/et.2015.27.185>
- Szwecow-Szewczyk M., 1974, *Tabu i eufemizmy językowe dawniej i dziś*, „*Poradnik Językowy*”, z. 6, s. 285–293.
- Vovelle M., 2009, *Śmierć w cywilizacji Zachodu*, Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Worden W.J., 2009, *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner*, New York: Springer Publishing Company, LLC. <https://doi.org/10.1891/9780826101211>

